

Стендаль

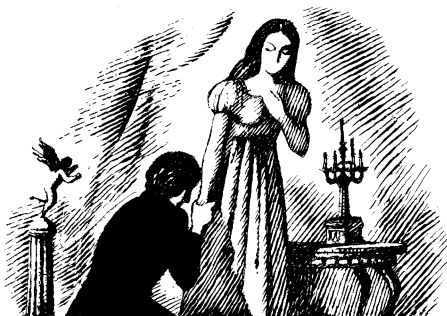
Червоне і чорне

Харків
«ФОЛІО»
2025

ДО ЧИТАЧА

*Цей твір уже мав з'явитися
друком, коли почалися великі
Липневі події і дали всім умам
напрямок, що аж ніяк не сприяв грі
уяви. Ми маємо підстави вважати,
що подальші сторінки були написані
1827 року.*

ЧАСТИНА ПЕРША

І. ПРОВІНЦІЙНЕ МІСТО

Put thousands together
Less bad,
But the cage less gay.

Hobbes¹

Містечко Вер'єр, здається, наймальовничіше у Франш-Конте. Його біленькі будиночки з гостроверхими черепичними дахами розкидані по узгір'ю, де з кожного видолінка здіймаються густолисті каштани. Річка Ду тече долиною за кількасот кроків від руїн укріплення, що його збудували колись іспанці.

З півночі Вер'єр захищений високою горою — одним з відрогів Юри. Скелясті вершини Вер'єра вкриваються снігом уже за перших жовтневих приморозків. Гірський потік, що впадає в Ду, перетинає Вер'єр і рухає безліч лісопилкок; ця нехитра промисловість годує добру половину мешканців Вер'єра, більше схожих на селян, ніж на городян. А проте містечко розбагатіло не завдяки лісопилкам. Фабрика вибивних тканин, відомих під назвою мюлузьких, — ось джерело добробуту, завдяки якому після падіння Наполеона було поновлено майже всі вер'єрські будинки.

Як тільки ви входите у містечко, вас приголомшує гуркіт страхітливої машини. Двадцять важких молотів, що їх

¹ Посадить у клітку хоч тисячі,
Все одно там не буде веселощів.

Гоббс (англ.).

підіймає і опускає водяне колесо над гірським потоком, гупають, аж двигтять брук. Кожен із цих молотів щодня нарубує тисячі цвяхів. Гарненькі свіжолиці дівчата підкладають під оті величезні молоти залізні брусочки, що вмить перетворюються на цвяхи. Ця робота, на вигляд така важка, надзвичайно вражає подорожнього, що вперше опинився у горах на межі Франції і Швейцарії. Якщо подорожній, що потрапив у Вер'єр, питає, кому належить та дивовижна цвяхарня, яка оглушує всіх перехожих, йому відкажуть протяжною говіркою:

— А-а, то цвяхарня нашого пана мера.

І якщо подорожній хоч на кілька хвилин затримається на головній вер'єрській вулиці, що йде вгору від берега Ду до вершини гори, можна закластися на сто проти одного, що він зустріне високого чоловіка, на вигляд поважного і заклопотаного.

Побачивши його, жителі містечка покvapливо скидають капелюхи. Він кавалер кількох орденів. Одягається цей чоловік завжди в сіре. У нього вже сивувате волосся, високе чоло, орлиний ніс і загалом досить правильні риси обличчя. На перший погляд, гідність сільського мера в ньому поєднується з тією приємністю, що буває властива людині під п'ятдесят років. Та незабаром парижанина прикро вражає у виразі його обличчя самовдоволення й зарозумілість, поєднані з якоюсь посередністю й обмеженістю. Зрештою, відчувається, що всі таланти цієї людини не сягають далі уміння рішуче вимагати плати від своїх боржників і якомога довше не платити власних боргів.

Такий мер Вер'єра пан де Реналь. Поважною ходою перетинає він вулицю, заходить у мерію і зникає з очей подорожнього. Якщо, прогулюючись, подорожній ітиме вулицею вгору, то кроків за сто помітить досить показний будинок, а навколо нього за залізною огорожею розкішний сад. За ним, окреслюючи обрій, простягаються пагорби Бургундії, немов створені для того, щоб чарувати зір. Милючись тим краєвидом, парижанин забуває отруйну атмосферу дрібних грошових інтересів, в якій він уже починав задихатись.

Йому пояснять, що будинок належить панові де Реналю. Саме на прибутки від великої цвяхарні вер'єрський мер спорудив свій гарний дім із тесаного каменю й тепер завер-

шує його оздоблення. Пан де Реналь, як кажуть, походить із старовинного іспанського роду, що оселився в цій країні задовго до завоювання її Людовіком XIV.

Від 1815 року пан де Реналь соромиться того, що він фабрикант: цей рік зробив його вер'єрським мером. Грубі мури, що підтримують тераси його розкішного саду, який спускається аж до річки Ду, — теж винагорода панові де Реналю за спритність у торгівлі залізними виробами.

Не сподівайтесь побачити у Франції такі мальовничі сади, як в околицях промислових міст Німеччини — Лейпцига, Франкфурта, Нюрнберга та інших. У Франш-Конте що більше у вас зведено мурів, що більше нагромаджено каміння, то більше заслуговуєте ви прав на повагу сусідів. Сади пана де Реналья, в яких так багато мурів, викликають захоплення ще й тому, що під них він купив на вагу золота кілька ділянок землі. Ось, наприклад, і той тартак на березі Ду, що вразив вас при в'їзді у Вер'єр і де ви помітили прізвище Сорель, написане величезними літерами на дошці через увесь дах, — цей тартак шість років тому був саме там, де тепер зводять мур четвертої тераси садів пана де Реналья.

Хоч який гордовитий пан мер, але йому довго-таки довелося умовляти й улещувати старого Сореля, зятятого і грубого селянина. Він змушений був відрахувати йому чимало дзвінких лудорів, щоб той переніс свій тартак в інше місце. А щодо «громадського» потоку, який рухав пилу, то пан де Реналь завдяки зв'язкам у Парижі домогся дозволу відвести його в інше русло. Він запобіг цієї ласки після виборів 182... року.

Мер дав Сорелю чотири арпани за один, п'ятсот кроків нижче, на березі Ду. І хоч це місце було значно вигідніше для торгівлі ялиновими дошками, але дядечко Сорель, як його стали звати, відколи розбагатів, зумів, скориставшись з нетерпіння і власницької манії, що охопили його сусіда, злупити з нього 6000 франків.

Щоправда, цього обміну не схвалювали місцеві розумники. Якось у неділю — це було років чотири тому, — повертаючись із церкви в парадному вбранні мера, пан де Реналь здалека побачив старого Сореля, що стояв із трьома синами й посміхався, дивлячись на нього. Та посмішка від-

крила мерові очі, і відтоді йому не дає спокою думка, що він міг би помінятися значно дешевше.

Щоб заслужити повагу вер'єрців, дуже важливо, зводячи все нові мури, не спокуситись якоюсь вигадкою італійських мулярів, що пробираються навесні ущелинами Юри, прямуючи до Парижа. Через таке нововведення необачного господаря мали б за навіженого, і його добре ім'я назавжди було б заплямоване в очах тих розважливих і статечних людей, котрі створюють громадську думку в Франш-Конте.

Сказати правду, ці поважні люди виявляють страшний *деспотизм*. Саме це прикре слівце робить життя в містечках нестерпним для кожного, хто жив у великій республіці, що зветься Парижем. Тиранія громадської думки — та якої думки! — така сама безглузда в провінційних містах Франції, як і в Сполучених Штатах Америки.

II. ПАН МЕР

Престиж! Хіба це абищо, пане? —
Повага дурнів, здивування дітей,
зздрощі багатих, зневага мудреця.

Барнав

На щастя, для престижу пана де Реналю як правителя міста виникла потреба звести вздовж міського бульвару величезний запобіжний мур проти зсування обриву висотою сто футів над Ду по схилу пагорба. Завдяки такій чудовій місцині звідси відкривається один з наймальовничіших краєвидів Франції. Проте щовесни дощі розмивали бульвар, всі доріжки пориті були рівчаками, й бульвар ставав непридатним для прогулянок. Саме ця незручність дала панові де Реналю щасливу нагоду увічнити своє правління спорудженням муру заввишки двадцять футів і завдовжки тридцять-сорок туазів.

Парапет муру, заради якого панові де Реналю довелося тричі їздити до Парижа, бо передостанній міністр внутрішніх справ виявився непримиренним ворогом вер'єрського бульвару, — здійснюється нині на чотири фути над землею. Тому, ніби кидаючи виклик усім міністрам, сучасним і колишнім, його тепер облицьовують гранітними плитами.

Скільки разів, поринувши в спогади про бали недавно покинутого Парижа і спершись грудьми на масивні плити гарного синювато-сірого кольору, я милувався долиною Ду. Там, на лівому березі, звиваються п'ять-шість видолинків, на дні яких видніють струмочки. Ринучи, вони утворюють де-не-де водоспади і нарешті вливаються в Ду. В цих горах сонце пече нестерпно, а коли воно стоїть над головою, подорожній може помріяти на терасі в затінку розкішних платанів. Деревя вкриті гарним голубувато-зеленим листям і буйно розрослися на наносному ґрунті, бо пан мер всупереч муніципальній раді звелів насипати землі вздовж муру й розширив таким чином бульвар більше як на шість футів (і хоч він ультрарояліст, а я — ліберал, я його за це хвалю). Ось чому, на його думку, а також на думку пана Вально, задоволеного життям директора Вер'єрського притулку для бідних, ця тераса нічим не поступається перед Сен-Жерменською терасою в Ле.

Я, зі свого боку, можу відзначити лише одну ваду Алеї Вірності, — цю офіційну назву можна прочитати в п'ятнадцяти чи двадцяти місцях на мармурових дошках, за які пана де Реналья нагороджено ще одним орденом, — це той варварський спосіб, за яким, з наказу начальства, підрізають та підстригають могутні платани. Краще було б, якби ті дерева не нагадували своїми низькими, круглими й приплюснутими кронами найвulgарнішу з городніх рослин, а буйно розросталися б, як в Англії. Проте воля пана мера непохитна, і двічі на рік усі громадські дерева підлягають нещадній ампутації. Місцеві ліберали кажуть, — хоч це, звичайно, перебільшення, що рука міського садівника стала ще безжальніша, відколи пан вікарій Маслон почав привласнювати собі плоди цієї стрижки.

Цього молодого духовного пастиря прислано кілька років тому з Безансона, щоб він наглядав за абатом Шеланом та деякими священиками з навколишніх сіл. Старий полковий лікар, учасник італійської кампанії, що оселився після відставки у Вер'єрі і був за свого життя, на думку пана мера, якобінцем і бонапартистом одночасно, якось наважився поскаржитись йому на періодичне калічення цих чудових дерев.

— Я люблю холодок, — відповів пан де Реналь із такою погордою, яку можна виявити в розмові з лікарем, кавале-

ром ордена Почесного легіону, — я люблю холодок і нака-
зую підстригати *мої* дерева, щоб вони давали затінок. Не
розумію, для чого ще може служити дерево, коли воно *не*
дає прибутку, як, наприклад, горіх.

Ось воно, те велике слово, яке все вирішує у Вер'єрі:
давати прибуток; лише до цього і зводяться думки понад
трьох чвертей всього населення.

Давати прибуток — ось що керує всім у цьому містечку,
яке видалося вам таким гарним. Новій людині, котра по-
трапляє сюди, зачарована красою й свіжістю навколишніх
долин, спершу здається, що жителі його чутливі до краси;
адже вони так часто згадують у розмовах про красу свого
краю: не можна заперечити, вони ним дорожать, але тільки
тому, що він приваблює чужинців, чиї гроші збагачують
власників готелів, а це, через міські податки, *дає прибуток*
місту.

Якось погожого осіннього дня пан де Реналь прогулю-
вався Алеєю Вірності під руку зі своєю дружиною. Слухаю-
чи чоловіка, що поважно про щось просторікував, пані де
Реналь тривожно стежила очима за трьома хлопчиками.
Старший, на вигляд років одинадцяти, раз у раз підбігав до
парапету і силкувався на нього видертися. Лагідний голос
гукав тоді: «Адольфє!» — і хлопчик відмовлявся від свого
сміливого заміру. Пані де Реналь виглядала років на три-
дцять, але була ще вродлива.

— Він іще пожалкує, цей парижанин, — ображено ска-
зав ще блідіший, ніж завжди, пан де Реналь. — Я ще маю
приятелів при дворі...

А втім, навіть збираючись на двохстах сторінках опису-
вати провінцію, не такий я варвар, щоб нав'язувати вам
довгі й марудні провінційні розмови.

Цей парижанин, осоружний вер'єрському мерові, був
не хто-інший, як пан Аппер, що два дні тому якось умуд-
рився побувати не тільки в тюрмі та Вер'єрському притул-
ку для бідних, а й у лікарні, якою безплатно заправляв мер
разом із найзаможнішими громадянами міста.

— Але, — несміливо заперечила пані де Реналь, — що
вам може накоїти цей парижанин, коли ви правите майном
бідняків з бездоганною чесністю?

— Він приїхав, щоб огудити нас і друкувати статейки в
ліберальних газетах.

— Ви ж їх ніколи не читаєте, любий мій!

— Але нам раз у раз товчуть про оті яacobінські статейки; все це і *заважає нам творити добро*. Ні, я ніколи не прошу цього нашому кюре!

III. МАЙНО БІДНИХ

Доброчесний священик, до того ж не інтриган, — це провидіння для села.

Флері

Треба сказати, що вісімдесятирічний вер'єрський кюре, який завдяки живлющому повітрю гірського краю зберіг залізне здоров'я і непохитну вдачу, мав право повсякчасно відвідувати в'язницю, лікарню і навіть притулок для бідних. Отже, пан Аппер, якому в Парижі дали рекомендаційного листа до священика, мав розважливість приїхати в це містечко рівно о шостій годині ранку і негайно ж з'явитись у дім кюре.

Читаючи листа від маркіза де Ла-Моля, пера Франції і найбагатшого землевласника цієї провінції, абат Шелан замислився.

— Я старий, і мене тут люблять, — стиха сказав він сам до себе, — вони не посміють! — І відразу ж, звернувшись до парижанина, сказав, підвівши очі, в яких, незважаючи на похилий вік, палав священний вогонь, що свідчив про те, як приємно зважитись на благородний, хоч і трохи ризикований вчинок: — Ходімо зі мною, пане, але, будь ласка, в присутності тюремника й особливо наглядачів притулку для бідних не висловлюйте своєї думки про те, що побачимо.

Пан Аппер зрозумів, що має справу з мужньою людиною; разом з поважним священиком він відвідав в'язницю, лікарню, притулок, багато розпитував і, незважаючи на дивні відповіді, не дозволив собі ні слова огуди.

Огляд тривав кілька годин. Священик запросив пана Аппера пообідати з ним, але молодий парижанин послався на те, що йому треба написати кілька листів: він не хотів ще більше компрометувати свого великодушного супутника. О третій годині вони закінчили огляд притулку для бідних і

ще раз повернулися до в'язниці. При вході їх зустрів тюремник, клишоногий велетень шести футів на зріст; його бридке обличчя стало зовсім огидним від страху.

— Ах, пане, — сказав він священикові, тільки-но побачив його, — цей добродій, що з вами, часом не пан Аппер?

— Ну то й що? — мовив священик.

— А те, що я вчора дістав найсуворіший наказ, — пан префект прислав його з жандармом, який скавав цілу ніч, — ні в якому разі не пускати пана Аппера до в'язниці.

— Я вам заявляю, пане Нуару, — відповів священик, — що цей приїжджий є пан Аппер. Чи ви визнаєте за мною право заходити до в'язниці повсякчасно, вдень і вночі, в будь-чиєму супроводі?

— Так, пане кюре, — тихо сказав тюремник, схиливши голову, наче бульдог, якого змушують слухатись, показуючи палицю. — Проте, пане кюре, в мене є жінка й діти, і, якщо на мене буде подана скарга, мене звільнять, а годую мене тільки служба.

— Мені теж було б дуже неприємно втратити парафію, — відповів добрий священик схвильованим голосом.

— Хіба ж можна рівняти! — жваво підхопив тюремник. — У вас, пане кюре, — це всім відомо, — вісімсот літрів ренти з вашої земельки...

Ось які події, перебільшені й перекручені на двадцять різних ладів, уже два дні розпалювали всі лихі пристрасті в містечку Вер'єр. Саме з цього приводу виникла зараз суперечка між паном де Реналем і його дружиною. Вранці він у супроводі пана Вально, директора притулку для бідних, ходив до кюре, щоб висловити йому своє крайнє незадоволення. У пана Шелана не було ніяких покровителів; отже, він відчув, якими наслідками загрожує йому ця розмова.

— Ну що ж, панове! Я буду, мабуть, третім вісімдесятирічним священиком, якого усунуть із посади в цьому краї. Я тут уже п'ятдесят шість років; я хрестив майже всіх жителів міста, яке було іще селищем, коли я приїхав. Щодня я вінчаю молодих так само, як колись вінчав їхніх дідів. Вер'єр — це моя сім'я; але й страх покинути його не змусить мене ні укласти угоду з сумлінням, ні керуватися у своїх вчинках якимись іншими міркуваннями. Побачивши прибульця, я подумав: «Цей чоловік, що приїхав із Парижа,

може, й справді ліберал, бо їх тепер розвелось багато, але яке лихо може він заподіяти нашим біднякам і в'язням?»

Та закиди пана де Реналья і особливо пана Вально, директора притулку для бідних, ставали дедалі різкіші.

— Ну що ж, панове! Заберіть у мене парафію, — вигукнув старий священник тремтячим голосом. — Я однаково житиму тут! Всім відомо, що сорок вісім років тому я успадкував трохи землі, яка дає вісімсот ліvrів. На цей прибуток я й житиму. На своїй посаді я, панове, нічого не заощаджую і, може, тому мене не дуже лякає загроза її втратити.

Пан де Реналь жив у цілковитій згоді зі своєю дружиною, але, не знаючи, що відповісти, коли та лагідно повторила: «Що може заподіяти ув'язненим цей парижанин?» — він уже ладен був розгніватись, як раптом вона скрикнула. Її другий син тільки що виліз на парапет і біг по ньому, хоча мур височів більш ніж на двадцять футів над виноградником з другого боку. Боячись, щоб хлопчик не злякався й не впав, пані де Реналь не наважувалась покликати його. Нарешті хлопчик, радіючи зі своєї витівки, глянув на матір і, побачивши, як вона зблідла, зіскочив із парапету й підбіг до неї. На нього добре нагримали.

Незначна пригода змінила тему їхньої розмови.

— Я неодмінно хочу взяти до себе в дім Сореля, сина лісопилника, — сказав пан де Реналь, — щоб доглядав дітей, бо вони стають надто пустотливі. Він молодий священник чи готується ним стати, добре знає латинь і примусить дітей учитись; у нього, як казав кюре, тверда вдача. Я йому платитиму триста франків на наших харчах. Я трохи сумнівався щодо його моралі, бо він був улюбленцем отого старого лікаря, кавалера ордена Почесного легіону, який жив нахлібником у Сорелів ніби тому, що він їхній родич. Цілком можливо, що ця людина — таємний агент лібералів. Він казав, ніби наше гірське повітря допомагає йому від ядухи, та хто його знає! Лікар брав участь у всіх італійських кампаніях *Буонапарте* і навіть тоді, коли голосували за імперію, він, кажуть, написав «ні». Цей ліберал учив латині молодого Сореля і залишив йому багато книжок, які привіз із собою. Звичайно, мені б ніколи й на думку не спало взяти до дітей тесляревого сина; але наш кюре саме напередодні цієї пригоди, яка нас назавжди пошварила, розповідав мені, що молодий Сорель уже три роки

вивчає теологію і готується вступити до семінарії, отже — він не ліберал і, крім того, — латиніст. Це буде зручно з усіх поглядів, — провадив пан де Реналь, дивлячись на дружину з виглядом дипломата. — Вально дуже пишається парою нормандських коней, яких він недавно купив для своєї коляски. Але в його дітей немає гувернера.

— Він ще може в нас перехопити його.

— Виходить, ти схвалюєш мій намір? — мовив пан де Реналь, усмішкою дякуючи своїй дружині за щойно висловлену слушну думку. — Отже, справа вирішена.

— Ах, Боже мій! Як ти швидко вирішуєш, любий!

— Бо я рішучий, і кюре в цьому переконається. Навколо безліч лібералів — не закриваймо очей на те. Я впевнений, що всі ці крамарі заздрять мені, і кілька з них дедалі багатшають. Отож нехай подивляться, як діти пана де Реналья йдуть на прогулянку в супроводі *гувернера*. Це змусить їх поважати мене. Дідусь часто нам розповідав, що в дитинстві мав гувернера. Він може обійтись мені в якусь сотню екю, але така витрата необхідна для нашого престижу.

Раптове рішення змусило дружину глибоко замислитись. Пані де Реналь, висока й ставна жінка, свого часу славилась, як подейкують тут, у горах, першою красунею на весь край. У її зовнішності та ході було щось юне й простодушне. Наївна грація, сповнена невинності й жвавості, мабуть, могла б зачарувати парижанина м'якою прихованою палкістю. Але якби пані де Реналь знала, що може справити таке враження, вона б згоріла від сорому. Ні кокетство, ні афектація ніколи не торкалися її серця. Казали, що пан Вально, багач, директор притулку, залицявся до неї, але не мав успіху. І тому її добродішність набула гучної слави, бо пан Вально, високий, молодий, міцно збитий, з рум'яним обличчям і густими чорними бакенбардами, належав саме до тих грубих, зухвалих і крикливих молодиків, яких у провінції звуть «красень чоловік».

Сором'язлива пані де Реналь була, очевидно, вразливою вдачі, — її дуже дратувала невгамовна метушливість і гучний голос пана Вально. Вона цуралася всього, що зветься у Вер'єрі розвагами, і тому казали, що вона надто пишається своїм походженням. У пані де Реналь цього й на думці не було, але вона зраділа, коли мешканці Вер'єра стали рідше бувати в її домі. Треба сказати відверто, що місцеві дами

мали її за дурненьку, бо вона не вміла крутити чоловіком і не користалася з найсприятливіших нагод, щоб умовити його купити їй гарненького капелюшка в Парижі чи Безансоні. Аби тільки їй не заважали самій прогулюватися в своєму розкішному саду — більше вона нічого не прагнула.

Її душа була проста й наївна; вона ніколи не наважувалась судити чоловіка, не признавалася сама собі, що їй з ним нудно. Вона, хоч і не замислювалася над тим, вважала, що між подружжям не буває ніжніших стосунків. Найбільше їй подобався пан де Реналь тоді, коли ділився з нею планами щодо майбутнього їхніх синів; одного з них він готував для військової кар'єри, другого для магістратури, а третього для церкви. Зрештою, пан де Реналь здався їй не таким нудним, як усі інші знайомі їй чоловіки.

Ця думка дружини була не безпідставна. Вер'єрський мер завдячував своєю репутацією дотепної і вельми вихованої людини півдесяткові жартів, успадкованих від дядька. Старий капітан де Реналь до революції служив у піхотному полку герцога Орлеанського, і, коли бував у Парижі, його приймали в салонах принца. Там йому довелося бачити пані де Монтессон, славетну пані де Жанліс, пана Дюкре, винахідника з Пале-Рояля. Ці особи дуже часто фігурували в анекдотах пана де Реналья. Та згодом йому ставало дедалі важче розповідати всі ті делікатні й нині призабуті подробиці, і нарешті він став повторювати анекдоти про Орлеанський дім тільки за особливо урочистих обставин. До того ж він був ще й дуже чемний — за винятком тих випадків, коли йшлося про грошові справи, — а тому його не без підстав вважали за найбільшого аристократа у Вер'єрі.

IV. БАТЬКО І СИН

E sarà mia colpa,
Se così è?

*Machiavelli*¹

«Жінка моя таки справді розумниця! — думав вер'єрський мер на другий день, спускаючись о шостій ранку до тартака дядька Сореля. — Хоч я перший почав цю розмову,

¹ Чи ж винен я, що так воно є?

Макіавеллі (італ.).

щоб зберегти, як і годиться, свій престиж, але мені не спало на думку, що коли я не візьму цього абатика Сореля, який, кажуть, знає латинь, як Бог, то директор притулку, ота невгамовна душа, може його перехопити. А з яким зухвальством говорив би він тоді про гувернера своїх дітей!.. Та чи носитиме гувернер сутану, коли прийде до мене на службу?»

Пан де Реналь поринув у сумніви; і раптом він побачив здаля високого, мабуть, футів шести на зріст, селянина, що з досвітку міряв колоди, скинуті вздовж берега Ду на дорозі до ринку. Селянинові, очевидно, було не дуже приємно бачити мера, бо ці не на місці розкидані колоди захарашували шлях.

Дядько Сорель — це був він, — дуже здивувався, а ще більше зрадів, почувши незвичайну пропозицію, з якою звернувся до нього пан де Реналь щодо його сина Жульєна. Однак він вислухав його з тим виразом похмурого незадоволення й цілковитої байдужості, яким так спритно прикривається хитрість жителів навколишніх гір. Бувши рабами за часів панування Іспанії, вони й досі не втратили цієї риси єгипетського фелаха.

У відповідь дядько Сорель спочатку довго розводився, вдаючись до всіх шанобливих виразів, які знав напам'ять. Повторюючи ці пусті слова з кривою посмішкою, яка ще підсилювала облудний, майже шахраюватий вираз його обличчя, старий селянин намагався втямити, чого раптом така поважна людина хоче взяти до себе його ледачого сина. Дядько Сорель був дуже незадоволений Жульєном, а проте пан де Реналь пропонував синові несподівану платню — триста франків на рік, з харчами і навіть із одягом. Останню умову, яку спритний дядько Сорель раптом здогадався поставити, також прийняв пан де Реналь.

Вимога вразила мера. «Якщо моя пропозиція не захоплює Сореля і він не відчуває себе обдарованим милістю, як цього слід було б чекати, то ясно, — говорив він сам собі, — що до нього вже зверталися з такою пропозицією. А хто ж іще міг це зробити, як не Вально?» Марно наполягав пан де Реналь на тому, щоб справу покінчити негайно: хитрий стариган уперто відмовлявся; йому треба, казав він, порадитись із сином — ніби й справді в провінції багатий бать-

ко буде радитись із сином, в якого нічого немає, — хіба що про людське око.

Тартак — це така собі примітивна будівля на березі річки. Покрівля лежить на кроквах, що спираються на чотири грубі дерев'яні бруси. Всередині приміщення, на висоті восьми-десяти футів від землі, ходить угору і вниз пилка, а дуже нескладний пристрій штовхає до неї колоду. Вода крутить колесо, котре рухає ці два механізми: і той, що піднімає та опускає пилку, і той, що помалу підсовує колоду до пилки, яка її розпускає на дошки.

Підходячи до тартака, дядько Сорель голосно гукнув Жульєна; ніхто не озвався. Він побачив тільки старших синів, справжніх велетнів, що, озброївшись важкими сокирами, обтісували ялинові колоди, готуючи їх до розпилювання. Намагаючись точно влучити в чорну смужку, відбиту на колоді, вони кожним ударом сокири відрубували величезні тріски. Хлопці не чули, як гукав батько. Він попростував до тартака, але, увійшовши туди, не побачив Жульєна біля пилки, де той мусив бути. Нарешті батько помітив його за п'ять чи шість футів вище: Жульєн сидів верхи на балці. Замість того щоб уважно стежити за пилкою, він читав книжку. Ніщо не могло завдати дядькові Сорелю більшої прикрості; старий ще так-сяк міг би пробачити Жульєнові його делікатну поставу, яка не пасувала для фізичної праці й була зовсім несхожа на поставу його старших синів; але ця пристрасть до читання була йому осоружна: сам він не вмів читати.

Він гукнув Жульєна кілька разів, але марно. Хлопець так заглибився в книгу, що зосередженість навіть більше, ніж гуркіт пилки, заважала йому почути гучний батьків голос. Нарешті, незважаючи на свої літа, старий спритно скочив на розпилювану колоду, а звідти на балку. Сильним ударом він вибив із Жульєнових рук книжку, і вона полетіла в потік; від другого дошкульного удару по потилиці Жульєн утратив рівновагу. Він мало не впав з висоти дванадцяти чи п'ятнадцяти футів на важелі машини, які його розчавили б, але батько на льоту підхопив його лівою рукою.

— Ах ти ледащо! Як ти смієш читати свої проклятуші книжки, коли треба наглядати за пилкою? Читай їх скільки влізе ввечері, коли б'єш байди у свого кюре!

ЗМІСТ

Передмова. Т. Якимович	3
------------------------------	---

ЧЕРВОНЕ І ЧОРНЕ

ЧАСТИНА ПЕРША

I. Провінційне місто	19
II. Пан мер	22
III. Майно бідних	25
IV. Батько і син	29
V. Переговори	33
VI. Клопіт	40
VII. Спорідненість душ	47
VIII. Житейські справи	57
IX. Вечір у маєтку	64
X. Благородне серце й малі статки	72
XI. Вечір	75
XII. Подорож	79
XIII. Ажурні панчохи	85
XIV. Англійські ножиці	90
XV. Крик півня	93
XVI. Наступного дня	96
XVII. Перший помічник мера	101
XVIII. Король у Вер'єрі	105
XIX. Мислити — значить страждати	117
XX. Анонімні листи	125
XXI. Діалог з владарем	129
XXII. Так діяли в 1830 році	142
XXIII. Прикрощі чиновника	154
XXIV. Велике місто	167
XXV. Семінарія	173
XXVI. Рід людський, або те, чого бракує багатію	180
XXVII. Перший життєвий досвід	190
XXVIII. Процесія	193
XXIX. Перше підвищення	200
XXX. Честолюбець	214

ЧАСТИНА ДРУГА

I. Втіхи сільського життя	231
II. Вступ у світ	241
III. Перші кроки	249
IV. Палац де ла-Моль	252
V. Чутливість і великосвітська святенниця	264
VI. Відтінки вимови	266
VII. Приступ подагри	273
VIII. Яка відзнака робить людину вищою	281
IX. Бал	290
X. Королева Маргарита	299
XI. Влада юної дівчини	307
XII. Невже він Дантон?	311
XIII. Змова	316
XIV. Думки молодій дівчині	325
XV. Чи це не змова?	330
XVI. Перша година ночі	335
XVII. Старовинна шпага	341
XVIII. Жорстокі хвилини	346
XIX. Комічна опера	351
XX. Японська ваза	359
XXI. Секретна нота	365
XXII. Дебати	370
XXIII. Духівництво, ліси, свобода	378
XXIV. Страсбург	386
XXV. Царство добродісності	392
XXVI. Високоморальне кохання	398
XXVII. Найкращі церковні посади	402
XXVIII. Манон Леско	405
XXIX. Нудьга	409
XXX. Ложа в комічній опері	412
XXXI. Тримати її в страхі	417
XXXII. Тигр	421
XXXIII. Пекло легкодухості	426
XXXIV. Розумна людина	432
XXXV. Гроза	438
XXXVI. Сумні подробиці	442
XXXVII. Вежа	449
XXXVIII. Могутня людина	453
XXXIX. Інтрига	459
XL. Спокій	464
XLI. Суд	468
XLII	474
XLIII	479
XLIV	484
XLV	491
Примітки. Б. Буніч-Ремізов	499